

316.4

Концепт «інституційні зміни» в сучасному соціологічному дискурсі: практики теоретизування

О.З. ГУДЗЕНКО

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпропетровськ, Україна, E-mail: olesya-gudzenko@mail.ru

Авторське резюме

Швидкі кардинальні зміни на всіх рівнях соціальної реальності суттєво впливають на теоретичний дискурс сучасної соціології, який визначається актуалізацією проблематики процесуальності, динамічності та множинності векторів зміни суспільства. Соціологічна теорія визначається плюралістичністю теоретичних підходів до дослідження соціальних змін, однак вони являють собою скоріше ще незвіданий простір, ніж величний конструкт структурованих теорій і концепцій. Досить актуальною тематикою є проблема інституційних змін, оскільки даний аспект розглядається як мезорівень трансформаційних процесів. Складно назвати хоча б один соціальний інститут, в якому не відбулися б серйозні зміни в результаті пострадянських трансформацій українського суспільства. Закономірний порядок інституціональних змін у період становлення незалежності України багато в чому визначив подальші суперечності та труднощі розвитку українського суспільства, які вбачаються і на сьогоднішній день. Формальна легалізація демократичних і ринкових інститутів не підкріплювалася довгий час їх легітимацією в масовій і елітарній свідомості. Онтологічний аспект проблемної ситуації репрезентований у численних роботах, присвячених дослідженню трансформаційних змін пострадянського простору. Однак актуальною залишається проблема теоретичного осмислення концепту «інституційні зміни» для подальшої емпіричної фіксації складних трансформаційних змін соціальних інститутів.

Ключові слова: соціальний інститут, інституційні зміни, соціокультурні трансформації, практики теоретизування, соціологічний дискурс.

The concept of «institutional change» in modern sociological discourse: theorizing practices

O.Z. GUDZENKO

The Oles Honchar Dnepropetrovsk national university, Dnipropetrovsk, Ukraine, E-mail: olesya-gudzenko@mail.ru

Abstract

Quick dramatic changes at all levels of social reality significantly affect the theoretical discourse of modern sociology, defined mainstreaming procedural issues, dynamics and multiplicity vectors changing society. Sociological Theory determined plurality of theoretical approaches to the study of social change, but they are still rather unexplored space than a grand construct structured theories and concepts. Very relevant topic is the problem of institutional change, as this aspect is considered as meso transformation processes. It is difficult to name at least one social institution in which no major changes would have occurred as a result of post-Soviet transformation of Ukrainian society. The natural order of institutional changes in the period of independence Ukraine largely determined the contradictions and difficulties of Ukrainian society, and which are perceived today. Formal legalization of democratic and market institutions are not reinforced by their legitimation long time in the mass and elite consciousness. The ontological aspect of the problem situation represented in numerous works devoted to the study of transformational change post-Soviet space. However, the problem dealing theoretical understanding of the concept of «institutional change» for further empirical fixation difficult transformational change social institutions.

Key words: social institution, institutional change, socio-cultural transformation practice theorizing, sociological discourse.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство переживає складний трансформаційний процес інституційних змін та залишається у подібних умовах всі роки своєї незалежності. Інституційний простір України вбачається вкрай суперечливим. З одного боку, більшість членів суспільства не довіряють ані колишнім, ані новим інститутам, відчують аномійну деморалізованість, а з іншого — зберігають соціальну витримку, підтримку і толерантність. Основна причина такої складної

для України ситуації полягає в особливостях формування її інституціональної системи, яка склалася на момент здобуття незалежності і трансформувалася відповідно до загальних законів інституціональних змін. Наукового осмислення потребує питання того, які саме інституційні зміни можуть спричинити таку суперечливу ситуацію. Для вирішення нагальної проблеми необхідним виявляється осмислення змістовного наповнення концепту «інституційні зміни» в сучасному соціологічному дискурсі.

© О.З. Гудзенко, 2014

Аналіз досліджень і публікацій. Тематика соціальних інститутів та інституційних змін є центральною в рамках теоретичних здобутків класичного еволюціонізму – О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, М. Вебер; в роботах представників системного підходу Т. Парсонс, Р. Мертон, Т. Веблен, У. Гамільтон; дослідників неоінституціонального напрямку – Р. Коуз, Д. Норт, Д. Найт, О. Вільямсон. Література, присвячена динаміці інституційних змін на пострадянському просторі, вражає своїм різноманіттям. Важливим надбанням є праці сучасних теоретиків структурно-діяльністської парадигми – П. Штомпки, М. Арчер, П. Бурдье, Е. Гідденса, Д. Старка, Л. Брюста. Серед російських та вітчизняних соціологів слід зазначити роботи Т. Заславської, С. Кірдіної, Н. Наумова, Є. Головахи і Н. Паніної, С. Макеєва, Н. Шульги, О. Вишняка, В. Ворони, О. Куценко, О. Симончук.

Мета дослідження полягає у визначенні змістовного наповнення концепту «інституційні зміни» в рамках сучасного соціологічного теоретизування.

Виклад основного матеріалу. Так званий «тріумф» ідеї прогресу припав на ХІХ століття, саме в цей період прогрес стає особливою темою досліджень у філософії і соціології. Соціологічна наука як модерна інтелектуальна доктрина, технологія якої здатні гарантувати якісне вдосконалення суспільних відносин, визнавала ідею прогресу рушійною силою інституційних змін. Дух історіософічного оптимізму, прогресу супроводжувався вірою в розум і в уявлення про те, що світ змінюється на краще. Мінливість в рамках класичної соціології визнається не просто нормальним станом, а бажаним, що приводить до постійного вдосконалення суспільства [1, с.132]. Більшість соціологічних теорій ХІХ ст. відчули вплив концепції прогресу в пошуках законів еволюції та соціальних змін. Так, класики соціології (А. Сен-Сімон, О.Конт, Г.Спенсер) основне призначення соціальних інститутів вбачали в підтримці суспільної рівноваги і в регулюванні процесів функціонування соціальних спільнот. За гіпотезою Герберта Спенсера, прогрес у природі, так само як і в суспільстві, підпорядковується загальному принципу еволюції. З його точки зору, докорінною зміною в обох сферах є принцип структурної та функціональної диференціації, який супроводжується зростанням інтеграційних функцій, відновлює єдність соціального організму на кожному новому етапі його розвитку. Соціальний прогрес супроводжується ускладненням суспільства, приводячи до зростання самостійності громадян, до зростання свободи індивідів, до повного обслуговування їх інтересів з боку суспільства [2, с.114]. Хоча в роботах класиків соціології відсутнє визначення інституційних змін, вони розглядають життя суспільства крізь призму особливих форм соці-

альної організації, які в подальшому були названі соціальними інститутами.

Еволюційні концепції соціальних змін зіграли позитивну роль у розумінні різноманітних причин, що визначають розвиток суспільства. У той же час дані концепції не могли в достатній мірі пояснити логіку зворотних рухів і розпаду громадських структур. Еволюціонізм не зміг також пояснити соціальні процеси та явища, що виникають на стислому історичному відрізку часу (зміна урядів, зростання злочинності, відхилення в поведінці індивідів і т.п.), так як він виходив з розгляду суспільства у великій історичній перспективі.

Обмеженість класичного еволюціонізму в ХХ столітті долалася шляхом пошуку нових підходів до соціальних змін, який знайшов своє відображення у працях А. Тойнбі, Т. Парсонса, О. Шпенглера. По суті, вони розвивали і збагачували ідеї еволюційного підходу до соціальних змін, доповнюючи їх новими аналітичними схемами, що приходять з суміжних та інших наук. Класичні теорії соціального прогресу, автори яких підкреслювали спадкоємність з минулим і неминучість переходу суспільства на вищу стадію розвитку, в сучасному соціологічному дискурсі піддаються критиці.

На теоретичних здобутках та критиці класичної соціології розробляються інші теоретичні підходи, які стверджують нормальність соціальних змін, але відкидають будь-які заздалегідь встановлені, універсальні критерії їх оцінки. Вперше дослідження інституційних змін склалося в рамках американської традиції вивчення соціальних інститутів. Найбільш чітко напрямком було представлено в роботах Т. Веблена, Дж. Команса, Дж. М. Кларка, У. Мітчелла, У. Гамільтона. Поява неоінституціоналізму, як теорії індивідуального вибору, яка робить акцент на аспекти, пов'язані з ефективністю, пояснювала формування інститутів на основі моделі раціонального вибору. Неоінституціоналісти, на відміну від класичних інституціоналістів, надають поняттю інституту більш широкий зміст, вони звертають увагу на значення неформальних правил, які багато в чому визначають процес використання обмежених ресурсів. За визначенням Д. Норта, інститути - це «правила гри» в суспільстві, які обмежують взаємини між людьми і структурують стимули обміну в усіх сферах - політиці, соціальній сфері, економіці [3, с.17]. Теорії неоінституціоналізму носять соціально-конструктивістський характер, тобто їх автори бачать в інститутах результат активності соціальних суб'єктів, які взаємодіють один з одним у рамках різноманітних соціальних полів. Правила взаємодії та розподілу ресурсів виступають джерелом впливу в поєднанні з моделями поведінки акторів, стають основою створення і відтворення інститутів, тобто інституційних змін. Таким чином, для неоінституційної теорії, як

і для традиційного інституціоналізму інститути мають значення для пояснення поведінки соціальних агентів. Інститути впливають на рішення, які вони приймають, однак набір інституційних правил і норм не повністю детермінує поведінку людини, а лише обмежує вибір альтернатив. У соціології подальший розвиток інституційної теорії можна вважати структурно-конструктивістською концепцією. У числі представників цього напрямку можна назвати П. Бурдье, А. Турена, Е. Гідденса, М. Арчер, П. Штомпку та ін. Основним аргументом цих авторів є положення про те, що в нестабільному суспільстві вирішальну роль набувають суб'єкти соціальних змін, які при певних обставинах, своєю практичною діяльністю змінюють, перетворюють соціальні умови і форми свого буття. Представники структурно-конструктивістської парадигми відзначають дуалізм взаємин між соціальною структурою і агентом, актором загальною тезою – наскільки структура впливає на дії агента, настільки й агент впливає на розвиток структури.

Інституційні зміни, з позиції М. Арчер, можуть являти собою процеси трансформації (морфогенезу) або відтворення (морфостаза). Існують дві тези, які є основоположними для розуміння концепції М. Арчер: по-перше, структура передє в часі діям, які її трансформують; і по-друге, «розробка структури» виявляється за часом більш пізньою, ніж дії, що трансформували її. При вивченні взаємовпливів структур і дій автор керується принципом «аналітичної», а не «концептуальної» дуальності. Тобто дії та структури розділяються, оскільки їх «імергентні» (що виникають самовільно) соціокультурні системи припускають переривчастість між початковою взаємодією і кінцевим продуктом. Структура логічно структурується діями, які її трансформують, а «розробка структури» логічно відстає за часом від цих дій [4, с.20].

На відміну від М. Арчер, Е. Гідденс розуміє під структурацією процес відтворення і перетворення систем і структур. При цьому він розрізняє поняття структури і системи. Соціальні системи складаються з відтворюваних і змінюваних у просторі та часі «паттернів» – відносин між соціальними агентами і групами. Трансформаційні зміни розгортаються у просторі та часі соціальних практик агентів. Він включає у визначення інститутів поняття практики, яку формують агенти. Структури існують в часі і просторі тільки у вигляді цих практик. Під структурами Е. Гідденс розуміє правила і ресурси, задіяні у відтворенні соціальних систем. Правила і ресурси – важливі аспекти структури, що відносяться до інститутів. Е. Гідденс, як і П. Бурдье, пояснює дії кожного агента властивістю влади, яка, за Гідденсом, проявляється, по-перше, тоді, коли актор усвідомлює, що має можливість вибору дії з безлічі ймовірних, і по-

друге, коли він володіє необхідними для цього ресурсами [5, с.640].

Польський соціолог П. Штомпка розглядає активного суб'єкта не як дещо гомогенне, однорідне, він поділяє актора і середу, класифікує акторів за ознакою їх активності і розглядає можливі варіанти стану людини і зовнішнього середовища. Результатом взаємодії актора і середовища, за Штомпкою, є практика. Практика є «місцем зустрічі» операцій і дій – діалектичний синтез того, що відбувається в структурі, і того, що роблять люди. Категорія практики закріплена в двох поняттях: «операції» – те, що відбувається зі структурою, і «дії» – те, що роблять люди. Дії є втіленням функціонування суб'єктів діяльності, практика – результат функціонування всього суспільства, оперування – функція структур. Дії суб'єктів володіють певною самостійністю, відносно незалежністю від динаміки соціального контексту, в якому вони самі входять як його складові. Дії можуть «здійснюватися проти течії» і можуть бути націлені в майбутнє. В результаті виникає новий вид діяльності, що відображає форми взаємодії суб'єктів діяльності та структури і виражається в доцільному перетворенні навколишнього світу і людини. Соціальні умови для здійснення практичних дій змінюються – це знаходить вираження в новій практиці, яка в собі з'єднує діяльність нових структур і нових суб'єктів. Нова практика починає новий цикл, і ця послідовність триває безконечно, відтворюючи постійно накопичувані зміни суспільства. Взаємозалежні мережі практик, правил (норм, цінностей, приписів) утворюють нормативне поле, його «соціальні інструкції». Соціальною зміною П. Штомпка називає соціальний процес, що включає в себе послідовність соціальних подій (різні стани соціального поля) [6]. У рамках численних соціологічних теорій так само існує ряд концепцій, що акцентують свою увагу на процесах інституційних змін у посткомуністичних країнах, в тому числі і на пострадянському просторі. Вагомим внеском в теоретичне осмислення категорії «інституційні зміни» є теорія інституційних матриць російської дослідниці С. Кірдіної. Дослідниця визначає інституційні зміни – процес удосконалення інституційних форм в еволюційному русі, характер якого задається типом інституційної матриці суспільства. Інституційна матриця (політика, економіка та ідеологія) є статичною за своїм змістом формою, зміні піддаються лише інституційні форми соціальних практик [7].

Українські соціологи Е. Головаха і Н. Панина, пов'язуючи процеси радикальних соціальних змін з пострадянською трансформацією суспільства, визначають інституційні зміни процесами інституціоналізації та деінституціоналізації. Під інституціоналізацією, українські дослідники визнають процес становлення

нових соціальних інститутів у трьох аспектах: процес становлення та прийняття суспільством нових соціальних правил (законів, нормативних структур, традицій і ритуалів); створення організаційних структур, відповідальних за артикуляцію і порядок дотримання даних правил і складових соціальної інфраструктури інституціоналізованої поведінки; формування ставлення масових суб'єктів до соціальних правил і організаційних структур, що відображає згоду людей з даним інституційним порядком [8]. Відповідно деінституціоналізація є процесом руйнування інституційних утворень, зміною соціальних правил і явно вираженим або латентним неприйняттям інституціональних вимог до соціальної поведінки.

Деінституціоналізація проявляється в руйнуванні інституціональних основ соціального життя в одному із соціальних інститутів і є передумовою виникнення соціальної кризи, що загрожує існуванню даного суспільства, а також його здатності забезпечувати життєво важливі соціальні потреби. У всіх випадках радикальної деінституціоналізації суспільство переживає серйозні потрясіння і терпить значні шкоди, пов'язані зі скороченням або фрагментованістю «інституційного простору». В утворених «інституційних лакунах» знаходять місце масові прояви соціальної агресії, цинізму, аномічної деморалізованості, політичної демагогії й бездумного конформізму. На відміну від радикальної деінституціоналізації, що викликає соціальні потрясіння і катастрофи, поступові зміни соціальних інститутів є необ-

хідною умовою розвитку суспільства у відповідності з внутрішніми і зовнішніми чинниками, що визначають потребу в соціальних змінах. Хоча помірна деінституціоналізація неминуче пов'язана з виникненням аномічних тенденцій і проблем соціальної інтеграції, тому ці явища, як правило, долаються без соціальних катаклізмів, завдяки поступовому витісненню старих інститутів новостворюваними [8, с.10].

Висновки. Таким чином, ми можемо констатувати той факт, що в міру всього розвитку соціологічного знання інституційні зміни були об'єктом пильної уваги вчених. У соціології, з початку її виникнення, виділяються і досліджуються, як правило, два типи соціальних змін - еволюційні і революційні. У класичній соціології аж до поч. XX століття обидва ці підходи були основані на визнанні об'єктивності соціальної реальності, що відповідало загальнонауковій парадигмі XVIII-XIX ст. У сучасній соціальній теорії існують три теоретичні традиції: традиційний інституціоналізм, неінституційний підхід і структурно-конструктивістська парадигма. Основою цієї парадигми в дослідженні інституційних змін є положення про те, що в нестабільному суспільстві вирішальну роль зберігають актори, агенти соціальної дії, які своєю практичною діяльністю змінюють, перетворюють соціальні умови і форми соціальної реальності, тим самим впливаючи на інституційні зміни. Дана проблематика є досить актуальною темою і вимагає подальшого більш детального опрацювання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Подольська Є.А. Соціологія: 100 питань – 100 відповідей / Є.А. Подольська, Т.В. Подольська – К.: «ІНКОС», 2009. – 352с.
2. Спенсер Г. Основные начала / Г. Спенсер – К.: Ника-Центр, 1999. – 408с.
3. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Дуглас Норт. – М.: «Начала», 1997. – 180с.
4. Арчер М. Реализм и морфогенез / М. Арчер. – М.: ИС НАН РФ, 1999. – 54 с.
5. Гидденс Э. Теория структуризации как теория действия / Э. Гидденс / История теоретической социологии / Под ред. Ю. Н. Давыдова. – СПб., 2004. – С.634–658.
6. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка – М.: АспектПресс, 1996. – 416 с.
7. Кирдина С.Г. Теория институциональных матриц в поисках новой парадигмы / С.Г. Кирдина // Журн. социологии и соц. антропологии. – 2001. – Т.4. – №1. – С.101–115.
8. Головаха Е.И. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Е.И. Головаха, Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – №4. – С.5–23.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2015

REFERENCES:

1. *Podol'ska Ye.A. Sotsiologhiya: 100 pytan' – 100 vidpovidey (Sociology: 100 questions - 100 answers). K.: «INKOS», 2009. – 352p.*
2. *Spenser G. Osnovnyie nachala (Basic principles). – K.: Nika-Tsentr, 1999. – 408p.*
3. *Nort D. Institutyi, institutsionalnyie izmeneniya i funktsionirovanie ekonomiki (Institutions, Institutional Change and Economic Performance). – M.: «Nachala», 1997. – 180p.*
4. *Archer M. Realizm i morfogenez (Realism and morphogenesis). – M.: IS NAN RF, 1999. – 54 p.*
5. *Giddens E. Teoriya strukturatsii kak teoriya deystviya (Structuration theory as a theory of action) / Istoriya teoreticheskoy sotsiologii. – SPb., 2004. – P.634–658.*
6. *Shtompka P. Sotsiologiya sotsialnyih izmeneniy (Sociology of social change). – M.: AspektPress, 1996. – 416 p.*

7. *Kirdina S.G.* Teoriya institutsionalnyh matrits v poiskah novoy paradigmy (The theory of institutional matrices in search of a new paradigm) // *Zhurn. sotsiologii i sots. antropologii.* – 2001. – Vol.4. – №1. – P.101–115.
8. *Golovaha E.I.* Postsovetskaya deinstitutionalizatsiya i stanovlenie novyih sotsialnyh institutov v ukrainском obshchestve (The post-Soviet de-institutionalization and the emergence of new social institutions in the Ukrainian society) // *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing.* – 2001. – №4. – P.5–23.

Гудзенко Олеся Зеновіївна – кандидат соціологічних наук, доцент
Дніпропетровський національний університет імені Олеса Гончара
Адреса: 49010, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 72
E-mail: olesya-gudzenko@mail.ru

Gudzenko Olesya Zenoviyivna – PhD in sociology, associate professor
The Oles Honchar Dnepropetrovsk national university
Address: 72, Gagarin Avenue, Dnipropetrovsk, 49010
E-mail: olesya-gudzenko@mail.ru